

Աշոտ ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ

ՇԻՐԱԿԻ ՄԱՐԶԻ «ԴԻՎԱՆ ՀԱՅ ՎԻՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆ» ՊՐԱԿԻ ԿԱԶՄՄԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ

2004թ. վաղ աշնանը ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վիճագրագիտական արշավախումբը (պզթ Գ-ագիկ Սարգսյան, պզթ Աշոտ Մանուչարյան) շրջայց կատարեց Գյումրի մարզկենտրոն քաղաքն օղակող Ախուրյանի և սահմանային համանուն գետը եզերող Անիի տարածաշրջաններում:

Գիտայցի նպատակը դաշտային աշխատանքների միջոցով Շիրակի այս հատվածներից արձանագիր նյութերի հավաքումն ու ամփոփումն է «Դիվան հայ վիճագրության» մատենաշարի հերթական պրակում:

Ցավոք, հասկանալի պատճառներով, ժողովածուից դուրս է մնում Շարայի սերունդների վիճակական հսկայական ժառանգության հիմնական մասը, որը մնացել է Ռահից այն կողմ և, միայն բարեբախտաբար, ի սպառ չարամիտ ոչնչացումից փրկվել հայ վիճագրության երախտավորների ջանքերի շնորհիվ:

Ներկայիս Շիրակի մարզի կենտրոնական և արևմտյան հատվածների միջնադարյան պատմամշակութային հարստության առհավատչյաները Դպրեվանքի կրթօջախի, Տիրաշեն ամրոցի, Վահրամաբերդի, Մարմաշենի վանական համալիրի, Գուսանագյուղի դղյակի, Բարձրաշենի, Կարմիր վանքի, Երեբունյքի, Հոգեվանքի, Գրիգոր Լուսավորչի ճգնարան-ակնաբուխ քարայրի, Ջրառատի անձավ-կացարանների, Ախուրյանի անդրդախոր կիրճի ձախակողմում՝ ընդհուպ սահմանաբաժանին, դեմհանդիման Հոռոմոսին, հնագետներ Համագասպ Խաչատրյանի և Լարիսա Եզանյանի վերջերս բացած ժայռափոր կրկնահարկ կացարանների շարքի և այլ վայրերի հուշարձաններն են: Իսկ Կարմրաքար գյուղը, հիրավի, կարելի է համարել թանգարան բաց երկնքի տակ, որտեղ և ոչ այլուր, հաջորդաբար ձգվում է մարդկային քաղաքակրթության անխախտ շղթան՝ վաղ բրոնզի դարից մինչև ուշ միջնադար: Ահա այս հուշարձանների գայթակղիչ ուժն էր, որ հմայում էր անխոնջ նվիրյալներին:

Տարածաշրջանի վիճագրերի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են XIXդ. կեսերից: Դրան մեծապես նպաստել է 1828թ. Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին: Ստեղծված բարենպաստ պայմանները հնարավորություն են ընձեռել դեպի հայրենի հուշարձանները ձգվելու բազմաթիվ ուսումնասիրողների, որոնց մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեն հայ տեղագիրները: Նրանք, հիմնականում լինելով հոգևոր բարձր դասի ուսյալ և բանիմաց ներկայացուցիչներ, կարևորելով վիճագրերի դերն ու նշանակությունը հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրման համար, իրենց ճամփորդությունների ընթացքում գրի են առել վանքերի, եկեղեցիների, խաչքարերի, տապանաքարերի, աշխարհիկ շինությունների՝ քարավանատների, կամուրջների արձանագրությունները, թեև ոչ գիտական պատշաճությամբ, այնուհանդերձ ըստ կարի և պատվախնդրության:

XIXդ. տեղագիրներից, որոնք մասամբ ընդօրինակել են Ախուրյանի և Անիի տարածաշրջանների վիճագրերը, հարկ է հիշատակել Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցին,¹ Մարգիս արքեպս. Ջալալյանցին,² Աբել Մխիթարյանցին³ և այլոց: Այս երախտավորների ընդօրինակությունները, երբեմն հարգի ուղղումներով, իրենց աշխատանքներում զետեղել են հայր Առնոյ Ալիշանը,⁴ Կարապետ Կոստանյանցը:⁵

¹ Յ ռ վ հ եպ. Շ ա հ խ ա թ ու ն ե ա ն ց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւասացն Արարատայ, հ. 2, Էջմիածին, 1842:

² Մ. արքեպ. Ջ ա լ ա լ ե ա ն ց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Մասն Ա, Տիփլիս, 1842:

³ Ա. վրդ. Մ խ ի թ ա ռ ե ա ն ց, Տեղագրութիւն Մարմաշինու վանքին, Վաղարշապատ, 1870:

⁴ Ղ. Ա լ ի շ ա ն, Շիրակ, Վենետիկ, 1880:

⁵ Կ. Կ ռ ու տ ա ն ց, Վիճակական տարեգիր, Ս. Պետերբուրգ, 1913:

Մարմաշենի արձանագրությունների ընդօրինակման գործում XX դ. սկզբներին նշանակալի աշխատանք է կատարել Մելիքսեդեկ Գեորգյանը:⁶

Այսուրյանի տարածաշրջանի հայկական վիմագրերի հավաքչական աշխատանքները մեծ թափ առան XIXդ. վերջերին և XXդ. սկզբներին, երբ ականավոր գիտնական Նիկողայոս Մառը բազմամյա պեղումներ սկսեց Անի մայրաքաղաքում և նրա շրջակայքում: Կովկասագետ-արևելագետի հետևորդ և աշակերտ Հ. Օրբելին, հնագիտական աշխատանքներին զուգընթաց, ձեռնամուխ եղավ պեղումներով հայտնաբերված և կառույցների որմերին պահպանված արձանագրությունների հավաքմանը: Նա հիմք դրեց դրանց ընդօրինակման, վերծանության, հրատարակման գիտական մեթոդներին, որոնցով առ այսօր առաջնորդվում են հայ վիմագրագետները: Օրբելու՝ Մարմաշենի վանքի արձանագրությունների հրատարակությունը համարվում է այդ վանական համալիրի վիմագրերի լավագույն ուսումնասիրությունը:⁷ Նրա մշակած սկզբունքներով է առաջնորդվել Կ. Բասմաջյանը:⁸ Գիտական պատշաճ մակարդակով է Մարմաշենի արձանագրությունները հրատարակել հնագետ Հ. Եղիազարյանը:⁹

1966թ. ամռանը Շիրակի մարզում հավաքչական աշխատանքներ է կատարել ԳԱԱ ՀԱԻ վիմագրագիտական արշավախումբը անվանի վիմագրագետ Մեդրակ Բարխուդարյանի ղեկավարությամբ: Հետագա տարիներին այստեղ ուսումնասիրություններ են կատարել Ալեքսանդր Մանուչարյանը,¹⁰ Սուրեն Մաղումյանը,¹¹ հնագետ Սերգեյ Հարությունյանը: Վերջինիս հայտնաբերած և Շիրակի երկրագիտական թանգարանում պահվող մարմաշենյան արձանագրություններից մեկը հրատարակել է ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական կենտրոնի գիտաշխատող Գրիգոր Աղանյանը:¹²

2004թ. գիտարշավի մասնակիցներն իրենց ձեռքի տակ ունեին Ս. Բարխուդարյանի 1966թ. օգոստոսին կազմած օրագիրը: Այն յուրօրինակ ուղեցույց էր՝ շահեկան ուղեքնի միշտ ընտրության, տեղանքում արագ կողմնորոշման, ժամանակի արդյունավետ օգտագործման, բնագրի դյուրին ընթերցման ու վերծանման համար: Օրագրում կան նաև վիմագրեր, որոնք այսօր տեղում չեն և փրկվել են անխոնջ վիմագրագետի անցյալում կատարած աշխատանքի շնորհիվ: Օրինակ՝ Հոգեվանքի եկեղեցու հյուսիսային պատին արտաքուստ փորագիր արձանագրություններից մեկը, որի քարերն անհետացել են վերականգնման աշխատանքների ժամանակ: Կան նաև այնպիսի վիմագրեր, որոնք վերջին քառասուն տարիների ընթացքում մթնոլորտային ազդեցությունից եղծվել, քայքայվել և այսօր գրեթե անընթեռնելի են դարձել: Բարեբախտաբար, դրանք ընդօրինակված են Ս. Բարխուդարյանի օրագրում: Այսուրյանի և Անիի տարածաշրջաններից այդտեղ զետեղված են արձանագրություններ Ջրառատից, Հոգեվանքից, Բարձրաշենից, Երերույքից և այլ հնավայրերից: Դրանք արված են ամենայն պատասխանատվությամբ և առավելագույն ճշտությամբ:

Օրագրում ամփոփված են նաև մեծ թվով վիմագրեր Արթիկի տարածաշրջանից: 1966թ. արշավախմբի անդամ Ալ. Մանուչարյանը, Երևան վերադառնալուց հետո, անմիջապես ձեռնարկել է Մակարավանքի, Հառիճավանքի, Լճառավանքի մի շարք նորահայտ վիմագրերի հրատարակման գործը:¹³ 1983թ. հնագետ Հ. Մելքոնյանը գիտական շրջանառության մեջ է մտցրել Նոր Կյանքի Գրիգոր Լուսավորիչ կենտրոնագմբեթ եկեղեցու արձանագրությունները:¹⁴

⁶ Մ. քին. Գ ե ո թ զ յ ա ն ց, Համառօտ տեղագրութիւն հնութեանց Մեծին Շիրակայ եւ մայրաքաղաքին Անույ, Աղեքսանդրոպօլ, 1903:

⁷ И. О р б е л и, Надписи Мармашена, Петроград, 1914.

⁸ Կ. Բ ա ս մ ա ջ յ ա ն, Հայերեն արձանագրութիւնք Անույ, Դագնայրի եւ Մարմաշենույ, 1931:

⁹ Հ. Ե ղ ի ա զ ա թ յ ա ն, Մարմաշենի վանքը և նրա վիմագրությունները, «Էջմիածին», 1957, № 5:

¹⁰ Ալ. Մ ա ն ո չ ա թ յ ա ն, Քննություն Հայաստանի IX-XI դդ. շինարարական վկայագրերի, Եր., 1977:

¹¹ Մ. Մ ա ղ ո մ վ յ ա ն, Մարմաշենի վանք, Էջմիածին, 1998:

¹² Գ. Ա ղ ա ն յ ա ն, Ջրաքայանների մի նորահայտ արձանագրություն, ՇՊՄԺ երրորդ գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրություններ, Գյումրի, 1998, էջ 32:

¹³ Ալ. Մ ա ն ո չ ա թ յ ա ն, Շիրակի չիրապարակված շինարարական արձանագրություններ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1967, № 2:

¹⁴ Հ. Մ ե լ ք ո ն յ ա ն, XI դարի վիմագրեր Նոր կյանք գյուղից, ԼՀԳ, 1983, № 5:

Ս. Բարխուդարյանի ձեռագրերում շատ են ի նորո հայտնաբերված հիշատակագրությունները, որոնք «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարի Շիրակի պրակում գալու են համարելու նախկին հրապարակումները: Ի հավաստումն ասվածին՝ նշենք, որ, եթե հնագետ Հ.Եղիազարյանը Հառիճավանքից քաղել է 28 բնագիր,¹⁵ իսկ բանասեր Հ. Ջյուրտյանը՝ 25,¹⁶ ապա Ս. Բարխուդարյանի մատյանում դրանք շուրջ 45-ն են: Լնբատավանքի Սր. Ստեփանոս եկեղեցու 9 վիմագրին¹⁷ հավելվել է ևս 4-ը:

Հարկ է նշել, որ Արթիկի տարածաշրջանի գրեթե բոլոր վիմագրերին տրված են ծանոթագրություններ, որոնք պրակի կազմման աշխատանքների ժամանակ կոլորացնեն մատենագրական նյութերի համեմունները: Մրանով չի սպառվում հայ վիմագրության երախտավորի օրագրի կարևորությունը:

Բացի նոթատետրից, 2004թ. արշավախումբն իր տրամադրության տակ ուներ Շիրակի մարզի հուշարձանների ցուցակը, որն ուղենշում էր հետազոտության առարկան և տեղում ձեռքագատում ավելորդ փնտրտուքից: Երթուղիների ընտրության, հուշարձանների ուսումնասիրության հերթականության, վիմագրական նյութի հավանական առկայության խնդիրներում արշավախմբի աշխատանքներին մեծապես օգնում էին գիտնական մանկավարժ Գ. Աղանյանի խորհուրդները: Իսկ այցելությունները մի շարք հնավայրեր, որտեղ ակնկալվում էին նորահայտ փորագրություններ, անցնում էին դրանց գոյության մասին քաջատեղյակ հնագետներ Հ. Խաչատրյանի և Լ. Եզանյանի ուղեկցությամբ: Արշավախումբը, շրջելով գյուղ առ գյուղ, հուշարձան առ հուշարձան, կատարեց լայնածավալ վիմագրագիտական աշխատանքներ, լուսանկարումներ, համեմատություններ, տարրնթերցումների շտկումներ, ճշգրտումներ, նորահայտ վիմագրերի ընդօրինակումներ: Հատկապես՝ արդյունավետ էին աշխատանքները Մառնադըրյուրում, Լանջիկում, Հայկաձորում, Քեթիում, Վահրամաբերդում, Մարմաշենում և այլուր: Ժապավենին ու թղթին հանձնվեցին Խաչի ձորի ժայռաբեկորների գեղաքանդակ խաչքարերի արձանագրությունները, գեղատեսիլ լճակի ավերակ եկեղեցում Վասակ Ասպետիկի թերի հիշատակագրությունը: Արշավախմբի անդամները քանիցս այցելեցին Շիրակի մարզի հնությանց թագն ու պասկը հանդիսացող Մարմաշենի վանական համալիրը: Տեղում բնագրերի մանրագնին, համեմատական ուսումնասիրությամբ շտկվեցին երկու գիտական հրատարակումների՝ Հ. Օրբելու և Հ. Եղիազարյանի աննշան տարրնթերցումները, պարզաբանվեցին վանքի անվան ծագման, շինարարության նախաձեռնության, գործունեության տևականության խնդիրները, և որ ամենակարևորն է՝ հրատարակված 23 արձանագրությունների թիվը համալրվեց ևս 7-ով:

Հավաքված ողջ նյութը, որում քիչ չեն որպես միակ սկզբնաղբյուրների հավակնող վիմագրերը, գրեթե ուսումնասիրված է: Այն այժմ գտնվում է պատճենահանման, գրչագրման, վերծանման, ծանոթագրման փուլում:

О РАБОТАХ ПО СОСТАВЛЕНИЮ ШИРАКСКОГО ПРАКА "КОРПУСА АРМЯНСКОЙ ЭПИГРАФИИ"

___ Резюме ___

___ А. Манучарян ___

Научное сообщение посвящено работе экспедиции отдела этиграфии института археологии и этнографии НАН РА в Ширакском регионе. Участниками экспедиции собраны новые, ранее не опубликованные надписи. Вместе с тем они сверили некоторые надписи, собранные С.Бархударяном и другими этнографами, выявили разночтения в текстах. Конечной целью и результатом работы является подготовка к печати очередного тома "Корпуса армянской эпиграфики", посвященной историческому Шираку.

¹⁵ Տե՛ս Հ. Եղիազարյան, Հառիճավանքը և նրա վիմագրությունը, «Էջմիածին», 1957, № 1:

¹⁶ Տե՛ս Հ. Ջյուրտյան, Հառիճավանքի արձանագրությունները, «Բազմավայր», 1957, № 11-12:

¹⁷ Տե՛ս Հ. Եղիազարյան, Լնբատավանքը և նրա վիմագրությունը, «Էջմիածին», 1960, № 2: